

Бекмурод САТТАРОВ

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

ТУРЛИ СИСТЕМАЛИ ТИЛЛАРДА ЛЕКСЕМАЛАРНИНГ МЕНТАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ

Мазкур мақолада турли системали тилларда лексемаларнинг ментал хусусиятлари таҳлил қилинган. Тилшуносликдаги “ички форма” сўз ифодалайдиган тушунчанинг мазмунини ташкил қиладиган муҳим белгилардан бири сифатида тушунча мазмунидаги иштироки тўғрисида фикр юритилади. Бошқа тилдан олинган сўзлар “ички форма”ларининг ясалиши кўриб чиқилади.

В статье речь идёт о способности языка отражать ментальные особенности говорящих. На материале разносистемных языков проводится анализ значений «внутренней формы» лексем и их смысла в качестве концепта. В статье также рассматриваются пути формирования «внутренней формы» слов, взятых из других языков.

The present article deals with the analysis of the mental peculiarities of lexeme in different system languages. The analysis about the meaning of the “inner form” of lexemes and its meaning as a concept is given. Ways of formation of “inner form”s taken from other languages will be reviewed.

Калит сўзлар: концепт, лексема, ички форма, ментал хусусиятлар, турли системадаги тиллар.

Ключевые слова: концепт, лексема, внутренняя форма, ментальные особенности, разносистемные языки.

Key words: concept, lexeme, underlying form, mental peculiarities, different system languages.

Мазкур мақола турли системали тилларда лексемаларнинг ментал хусусиятларига бағишланган бўлиб, биз ушбу тил объектига қисқача тўхтаб ўтамыз. Предметнинг у ёки бу белгисини ном қўйиш учун дастлабки образ сифатида танлаш ўша предметга қайси халқнинг қандай ёндашишига боғлиқ

бўлгани учун, “ички форма” турли тилларда гоҳ муштарак, гоҳ фаркли бўлади. Баъзан эса бир тилнинг ўзида ҳам шевалараро атама асосида ётган белги бир хилдир. Бир неча мисол: Немис тилида *тақа* сўзига “темир туёқ” образи асос бўлган. Немис тилида тақани “*hufeisen*” (“туёқ темир”) дейдилар. Финлар эса “от ботинкаси” белгисини олганлар. Улар “*hevosenkenka*” (“отнинг ботинкаси”) дейишади. Арабларда иккита сўз қўлланади: бири *наълат*(ун) نعلة , иккинчиси *ҳидват*(ун) حذوة бўлиб, *наъл* сўзи аслида оёқ кийимини билдиради.

Форс ва баъзи туркий тилларда ҳам шу сўздан фойдаланилади: форс тилида *наъл* نعل, нўғай тилида *нал*, ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида *на:л* “тақа”дир. Инглиз тилида «тақа» «*horseshoe*» бўлиб у «отнинг туфлиси» маъносини билдиради.

Арабча *наълатуннинг* синоними *ҳидват*(ун) “чегараловчи” деган белгини билдиради. Бу сўз “тақа” маъносини ифодалаш учун қўлланганида туёқнинг ўсишини чегаралаш кўзда тутилган бўлса керак. Испанлар тақани “темирлайдиган” белгиси остида “*herradura*” дейдилар (<*hierro* «темир», *hergar* “темирламок”), русча *подкова*, афтидан, оёқнинг “остига уриб қоқиладиган нарса” белгиси остида яратилган бўлса керак. Туркий тилларда, асосан, *тақа II дага* қўлланилади. У *тақ II дақ* ҳамда –*а* морфемаларидан иборат. Бурят-монгол тилида ҳам шунга яқин, яъни *таха* қўлланилади. Аммо ҳалқа – монгол тилида *тах* нинг ўзи шу маънони ифодалайди. С.Е. Маловнинг кўрсатишича, уйғур тилида *тақа* (*тақы*) сўзининг “ёпиштирилган” маъноси ҳам бор(5, 181-б.).

Демак *тақа* сўзи “тақиладиган”, “ёпиштирилган” белгисига асосланган, деган хулосага келса бўлади.

Шундай қилиб, от оёғига қоқиладиган темир буюмга ном қўйишда юқорида кўрсатилган олти тилда (немис, фин, испан, араб, рус ва ўзбек (умуман, туркий тилларда) олти хил “ички форма” асос бўлганлиги кўринади.

Ўзбек тилида “летучая мышь” маъносида иккита сўз бор: бири *кўршапалак* (қиёсланг: тожик тилида *шабпарак* “летучая мышь”, “ночная бабочка”), иккинчиси *ёрқанот*. Кейингиси диалектал сўз бўлса ҳам, баъзан бадий адабиётда учраб қолади. Масалан, А.Қаҳҳорнинг “Кўшчинор чироқлари” асарида *Хўроздан “тонг отишини нимадан биласан” деб сўралса, ёрқанотнинг чийиллаганидан биламан*” деган экан жумласи бор. Унда *кўршапалак* ўрнида *ёрқанот* қўлланилган. Бу синонимларнинг “ички форма”сига келганда, уларнинг мутлақо бошқа-бошқа эканлиги кўринади. *Ёрқанот* сўзининг “ички шакли” “парда қанот” бўлса, *кўршапалак* сўзиники

бирмунча мураккаб. У *кўр+шаб+нал+ак* қисмларидан тузилган. Биринчи қисм “сўқир” маъносини, иккинчи қисм (*шаб* ёки *шап*) тожикча “тун” маъносини билдиради. Учинчи қисм, яъни *пар* (ўзбек тилида *нал* бўлиб кетган) тожик тилидаги паридан “учмоқ” феълнинг ҳозирги замон негизи бўлиб, унга **–чи** маъносини билдирадиган **–ак** суффикси қўшилган. Шундай қилиб, *кўршаналак* сўзининг асосида “кечаси учадиган кўр” белгиси ётади.

С. Усмоновнинг фикрича, шевалараро бир предметни ифодаладиган сўзларгина эмас, ҳатто “ички форма”лар ҳам ҳар хил бўлиши мумкин(5, 181-б.).

Турли тилларда ясама сўзлар ва шакллар асосида ётган “ички форма” баъзан бир хил бўлади. Масалан, сув устида учиб юриб яшайдиган ҳашаротлардан бирини ўзбек тилида *ниначи* (русча *стрекоза*) дейдилар. Шундай дейилишига унинг нинага ўхшаган узун қиёфали бўлишидир: ниначи аслида нинача “кичкина нина” бўлган. Тожик тилида ҳам шу белги ифодаланган. Тожик тилидаги *сўзанак* ҳам аслида “нинача” маъносида бўлиб, *сўзан* (нина) қисмига **–ак** суффикси қўшиб ясалган.

Тожик тилидаги **–ак** қўшимчаси отларга қўшилганда, ўзбек тилидаги **–ча** суффикси каби отнинг кичрайтириш-эркалаш формасини ясайди.

Демак, ҳар иккала тилда ҳам “ички шакл”лар бир хилдир. Бу ўзбек ва тожик халқлари орасидаги маънавий алоқадан дарак берадиган фактдир.

Юқорида келтирилган сўзлардан қайси бири олдин ясалган, қайси бири мавжуд ички шаклдан фойдаланган ҳолда кейин ясалганлиги қизиқтириши мумкин. Буни аниқласа бўлади. Агар туркий тилларнинг кўпчилигида бу сўз мавжуд бўлса, демак, у азалдан бўлган деб ўйлаш мумкин. Масалан, қозоқ, қорақалпоқ, нўғай, тува тилларида, деярли, бир хилда *инелик*, *инелик*, *ийнелик*, *инелик* дейилса, татар ва бошқирд тилларида *ина қарағи*, яъни “нина ўғриси” белгиси, турк тилида *қиз вўжеги* < *қуз бўжаги*, яъни “ботқоқ чивини” ёки “ботқоқ қўнғизи” белгиси ном қўйиш учун ички форма сифатида олинган. Улар ўзаро бир-бирларига ўхшайди. Турк тилидаги *вўжек* сўзи татар ва бошқирд тилларида ҳам бор, у *бужак* (божек) тарзида талаффуз қилинади. Бу ҳашаротнинг номлари ва унинг “ички формалари” тожик тилидагига сира ўхшамайди. Фақат ўзбек тилидаги ички формагина тожик тилидагига ўхшайди. Шунга кўра, ўзбек тилидаги *ниначи* тожик тилидаги ички форманинг айнан таржимаси сифатида ясалган, деган хулосага келиш мумкин.

Ички форма янги сўзнинг мазмунидир. Ўзлашиб кетган янги сўзлар ҳам, янгилик белгисини сақлаб қолган неологизмлар ҳам ўз маънолари билан ички формага таянадилар.

Янги сўз яшаш пайтида унга асос бўлган ички форма битта муҳим белгидан иборат бўлгани учун, янги сўз сифат, равиш, сифатдош характерида бўлади. Масалан, *ишчи* – “ишловчи” ёки “ишлайдиган” демакдир. Шунинг учун *ишчи* сўзи ўз “ички форма”сига асосланган маънода ҳам қўлланади: *Ишчи бўлган камбагаллар, савдо-сотикқа дагаллар, қалпоқ бозори қайдадир?* (Э. Жуманбулбул ўғли, “Равшан”)

Ҳозирги от ясалиши шунинг учун ҳам, аслида сифат ёки сифатдош ясалишидан иборат бўлиб, “ички форма”га шахс, яъни бажарувчи белгиси қўшилиши уни отга айлантириб юборади.

Вақт ўтиши билан “ички форма” билан тушунча орасидаги боғланиш унутилиши мумкин. Унда сўз ифодалайдиган ҳозирги маъно (реал маъно) бошқачароқ бўлиб, ўзгариб қолади. Баъзан эса ҳаммага тушунарли бўлган “ички форма” ёрдамида сўз ясалади, аммо ўша сўз халққа тушунарли бўлмайди, нутқда қўлланилмайди(14, 130-б.).

“Ички форма” ясама сўзларда яққол кўринади, аммо туб сўзларда йўққа ўхшайди. Кўринадик, “ички форма” билан реал маъно орасидаги муносабат масаласи ҳам муҳим ва қизиқарлидир.

Содда ва қўшма ясама сўзларда “ички форма” унинг таркибидаги морфологик элементлар маъносидан юзага келади. Аммо туб сўзларда у, одатда, мавжуд бўлмайди. Масалан *киши* сўзининг “одам”, “ҳар бир одам”, “эркак”, “хизматкор”, “хотин” каби бир нечта маънолари бўлганлиги маълум. Аммо бу маънолар(тушунчалар)га асос бўлган муҳим белги маълум эмас. Демак, *киши*, ёки шу каби туб сўзларнинг “ички форма”си нолга тенг бўлиб, у товуш томони билан тушунчадан иборат. Туб сўзлар ясама сўзлардан “ички форма” масаласида фарқ қилади. Туб сўзнинг олдинги маъноси, А.А. Потебнянинг фикрича, кейинги маънога нисбатан “ички форма” деб ҳисобланади. Бундай пайтда сўзнинг дастлабки ёки илк маъноси ва ҳозирги маъноси (ёки реал маъноси) ҳақида гапириш лозим. Масалан, тожик тилидан кирган *жувон* (<тож. *чавон*) сўзининг тожик тилидаги “ёш” маъноси унинг ўзбек тилидаги “ички форма”си бўлса, ўзбек тилидаги “ёш аёл” маъноси ўзбек тилида сўзлашувчилар учун реал маънодир. Ҳ. Олимжоннинг “Куйчининг хаёли” номли шеъридан олинган “Куй керак *мардона*, *жувон* ҳаётга” мисрасида қўлланган иккита тожикча сўзнинг биттаси (*мардона*) реал маънода, яъни ўзбек халқи ҳозир кўзда тутадиган маънода қўлланган. Унинг “ички форма”си “эркакларча” белгисидир. Иккинчи сўз (*жувон* сўзи) эса “ички форма”га кўра қўлланган. Шунинг учун бироз ғалати туйилади.

Бошқа тилдан олинган сўзларнинг “ички форма”лари ҳар вақт ўзгариши шарт эмас, албатта. Баъзан маълум тор доирада унга дуч келиш мумкин. Масалан, юқорида келтирилган *мардона* сўзи умумхалқ тилида русча *героически* сўзига эквивалент маънода қўлланган. Аммо косиблар орасида у “эркаклар ковуши” маъносида қўлланади ва *занона*, яъни “аёллар ковуши”га ҳамда *бачкана* (<*бачагона*), яъни “болалар ковуши”га зид қўйилади.

Юқоридагилардан кўринадики, “ички форма”нинг мавжудлигига диалектик зиддият ётади. У маълум даврда зарурий нарса, маълум даврда эса ортиқчадир.

Ном ўзича, товуш ёки товушлар комплекси сифатида, тушунча билан бевосита алоқада бўлмаса ҳам, у мазмуни томондан тушунча билан боғлангандир.

“Ички форма” нинг аҳамиятига доир бўлган юқорида кўрсатилганларнинг бир тури сўзнинг тарихий-этимологик ҳолатига, бир қисми эса ҳозирги ҳолатига тааллуқли. Аммо алоқа жараёнида бари бир “ички форма” эмас, реал маъно назарда тутилади. Шунинг учун ҳам ички форма кўпинча унутилади. У этимологик изланишлар ёки морфемик таҳлил чоғидагина аниқланади.

Ички форманинг унутулиши алоқа жараёнида мия ишини осонлаштиради: бир сўз туфайли бирданига икки нарса – дастлабки ва ҳозирги маъноси хотирланмай, фақат амалдаги реал маъно кўзда тутилади. Акс ҳолда, масалан, *Машинага тушди* гапи, сўзларнинг дастлабки маъноларига, яъни “ички форма”ларига кўра, “спустился в механизм” каби, ҳозирги маъноларига кўра, “сел в машину” каби, яъни икки хил мазмунда англандар, улардан қайси бирига қараб иш қилиш лозимлигини билмай, эшитувчи қийин аҳволда қолган бўлар эди. Кўп ҳолларда “ички форма” кўзда тутилган бўлса, гап умуман, мазмунсиз бўлади.

Кўринадики, “ички форма” ёки дастлабки белги ном қўйишда ҳар қанча зарур бўлса ҳам, кейинчалик баъзан ортиқча бўлиб қолади.

“Ички форма”нинг йўқолиши сўзнинг фонетик жиҳатдан ўзгариши учун замин тайёрлайди. Масалан, Тошкент атрофидаги баъзи қишлоқларда ҳовлига нисбатан “тоза”, “чиройли”, “саранжом” маъноларини ифодаладиган *гулмоҳдай* сўзи ишлатилади. Шу кўринишида бу сўзнинг “ички форма”сини изоҳлаб бўлмайди. Агар уни “гул” ва “боғ” маъноларидан туғилган, яъни “гулбоғдай” деб ўйланса, *гулбоғ* сўзида тозалик белгиси йўқлиги маълум бўлади. *Гулмоҳдай* сўзи аслида *гўлмоҳдай*, яъни ў билан шаклланган. Бундаги *гўл* ҳинд-эрон тилларида “думалоқ”, *моҳ* эса “ой” маъноларини билдириб, бутун

кўшма сўз “тўлин ойдек” белгисини ифодалайди. Демак, тоза, саранжом-саришта ҳовлининг юзи тўлин ойнинг юзига ўхшатилади. Бу ўхшатишнинг унутилганлиги сўзнинг ташқи қиёфасини ўзгартиришга ёрдамлашади: мазмун тиргаги бўлмагач, формани сақлашга эҳтиёж қолмайди.

Сўзнинг маъно хусусияти билан боғланган бу ходисани тушунмаслик “бечиз” сўзини нима учун “бежиз” тарзида ишлатадилар, унинг асли “бечиз”-ку!” дегандаги каби эътирозларга сабаб бўлади. Вақт ўтиши билан ўзбек тили шароитида тожикча *бечиз* сўзининг тожик тилидаги маъноси бўлган “ҳеч нарчасиз” тушунчаси ўзгариб, “сабабсиз” маъносини касб этган. Шунинг учун унинг дастлабки фонетик қиёфаси (яъни **ч** товуши билан шаклланиши) ҳам ўзгариб, ўзбек тилида ж (дж) билан шаклланадиган бўлиб қолган. Фонетик ўзгариш билан маъно ўзгариши параллел юз берса, бундай ўзгариш мустаҳкам бўлади.

Баъзан шундай ҳам бўлади: сўзнинг “ички форма”си мавжуд, Янги сўз ясалган. Аммо ўша янги сўзнинг маъносини одамлар тушунмайди. Унинг нимани англатиши ҳақида ҳар хил фикрлар туғилади. Масалан, *маишатхона*, *найкамалак*, *теримой*, *музқаймоқ*, *роҳатли луқум*, *шамол қанот*, *шайтон устара* каби сўзлар нимани англатади? Ваҳоланки, уларнинг ҳар бири айрим ёзувчилар томонидан жуда ҳам тушунарли бўлган сўзлардан ясалган. Демак, “ички форма”нинг мавжудлиги ҳали реал маънонинг мавжудлигини кўрсатмайди. Реал маъно маълум жамоанинг ижодидир. У жамоага тушунарли бўлгандагина мавжуд деб ҳисобланиши мумкин. Неологизмларни яратган кишилар сўзга фақат “ички форма” берадилар, реал маънони у жамоадан олади. Шунинг учун баъзи олимлар (масалан Потебня) “ички форма”ни индивид яратади, реал маънони эса жамият яратади деб ҳисоблайди(8, 244-б.).

Гап тузишда (фикр ифодалашда) номлар предмет ёки ходисалар ҳақидаги тушунчаларни ифодалайди. Чунки “ички форма”дан иборат бўлган бирор белги ёнига яна бошқа белги (ёки белгилар) қўшилади. Шу билан сўзнинг мазмун томони кенгаяди. Масалан, балиқчи сўзининг ички формаси “балиқ овловчи”, “балиқ тутувчи”, аммо гап одам ҳақида борганида “балиқ овловчи киши” тушунчасини, қушлар ҳақида борганида эса “балиқ овловчи қуш” тушунчасини ифодалайди. Чунки “балиқ овловчи” белгисига “одамлик” ёки “паррандалик” белгиси қўшилади.

Демак, хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки “ички форма”дан иборат бўлган белги фақат ном қўйиш учунгина асос бўлиб қолмай, сўз ифодалайдиган тушунчанинг мазмунини ташкил қиладиган муҳим белгилардан бири сифатида

тушунча мазмунида иштирок ҳам қилади. Бу жиҳатдан “ички форма” тушунчага мос келади. Шу маънода “ички форма” сўзнинг реал маъносига, яъни тушунчани ўз ичига олган маъносига пойдевор вазифасини ўтайди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999.
2. Гак. В. Г. К типологии лингвистических номинаций // Языковая типология. – М.: Наука, 1977.
3. Кубрякова Е. С. Язык и знания. – М.: Языки славянской культуры, 2004.
4. Маслова В. А. Антропоцентрическая парадигма как важнейшая система научных представлений в современной лингвистике // Филология и современность. – Т.: Мериус, 2009.
5. Малов С.Е. Уйгурский язык. – Москва-Ленинград, 1954.
6. Махмудов Н. Тил. – Тошкент: УзМЭ, 2004.
7. Новиков Л. А. Семантика русского языка. – М., 1982.
8. Потебня А.А. Мысль и язык. – Харьков, 1912.
9. Расулова М. И. Лексическая категоризация в языке. – Т. Наука, 2006.
10. Сафаров Ш. С. Прагмалингвистика. – Т.: Фан, 2010.
11. Серебренников Б.А. Номинация и проблема выбора // Языковая номинация. Общие вопросы. – М.: Наука. 1977.
12. Солнцев В. М. Язык как системно-структурные образования. – М.: Наука, 1978.
13. Султонсаидова С., Шарипова Ў. Ўзбек тили стилистикаси – Т., 2009.
14. Усмонов С. Умумий тилшунослик. – Т.: Ўқитувчи, 1972.
15. Умархўжаев М. Э. Олмон тили лексикологияси. – Андижон, 2010.
16. Уфимцева А. А. Лингвистическая сущность и аспекты номинации // Языковая номинация. Общие вопросы. – М., Наука. 1977.